

Astōdān (Stone-Carving Ledges): Two New Pahlavi Stone Inscriptions in Naqsh-e Rostam Marvdasht Site Nrs1 and Nrs2

Abolhassan Atabakifar ¹, Najmeh Ebrahimi ²

¹ PhD student in History, Department of History and Archaeology, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran. Corresponding author: babak.atabakifar@gmail.com

² MA in History, Department of History, Yazd University, Yazd, Iran.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 12 October 2023

Revised 5 December 2023

Accepted 20 December 2023

Published 21 July 2024

Keywords:

Marvdasht

Sassanid

Naqsh-e Rostam

Astōdān

Pahlavi inscriptions

ABSTRACT

Before Zoroastrian religious doctrines, ancient Iranians used to bury their deceased in the soil. However, with the spread of Zoroastrianism, burial methods changed in some areas of the Iranian plateau. Since cremation and burying of the dead were considered an unforgivable sin in the Minuy-e Khrad and Vendidad, the Zoroastrians must keep the bodies of the dead away from these elements to prevent contaminating sacred elements such as water, soil, and plants. Further, according to Zoroastrian religious beliefs, since the world inside the soil was stagnant, dark, and silent related to Ahriman, Zoroastrians tried to separate the soul of the dead from the body as soon as possible and lead him to heaven and the light world. Exposing the bodies on the mountains or in the towers, stripping the flesh off the bones by vultures and birds, and cleaning the bones through sunshine were a precursor to putting the cleaned bones of the dead in tombs. One burial method was putting the deceased in an Astōdān. Those are niches excavated in rocks. Some of them have Pahlavi inscriptions. This research has been done with an analytical-descriptive method to examine Astōdāns and introduce two burial Pahlavi inscriptions. They were inscribed on two Zoroastrian Astōdāns belonging to the late Sassanid period on the rock walls of Naqsh-e Rostam Mountain.

Citation: Atabakifar, A., & Ebrahimi, N. (2024). Astōdān (Stone-Carving Ledges): Two New Pahlavi Stone Inscriptions in Naqsh-e Rostam Marvdasht Site Nrs1 and Nrs2. *Payām-e Bāstānshenās*, 16(30), 77-96. (In Persian) <https://doi.org/10.30495/peb.2023.1998619.1035>

© 2024 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

What is Astōdān and what does it mean in the literature of linguistics and archaeology? Are the Avestā and Pahlavi sources in relation to the burial closely consistent with the present-day structures from an archaeological point of view? With this attitude, the studied method should be examined from both the linguistic and archaeological perspectives to achieve a clearer answer to the research questions and purpose with the help of data integration. The word Astōdān in New Avesta is Uzdāna (Bahrami, 1990: 272), Uzdānēm (V.7.5), and its Pahlavi equivalent Uzdahist means «Zarfe Astōdān» or «Ostokhān Dān» (Bartholomae, 2004: 413). In the Pahlavi texts is a combination of two words meaning «bone» and the suffix Dān means «container» or «the place where the bones emptied of meat» (Shahbazi, 1987: 114) and also «disintegrated bones» are placed (Modi, 1877: ff7). Henning believes that this word is originally derived from the Avestān word Atomand meaning «material» or «earthy» (Henning, 1943: 47). In Sogdian texts, the word askasē is used is equivalent to the word Astōdān and its etymology (Gharib, 1995: 61). In the text of Shāpūrgān stwn' manuscript, the word stwn' is also mentioned as the meaning of Astōdān (Durkin-Meisterernst, 2004: 56). Nevertheless, from the linguistic point of view, the difference between Astōdān and other burials of the Sassanid era such as «Dakhmag», «ašwar» and «aspānūr» (Vashaghani Farahani, 2021: 285-306) that each of these words with different etymologies with different meanings, is not specified so many. So far, the word is used only in two late Sassanid burial inscriptions. One in the burial inscription of Meydānak Kāzerun (Tafazoli, 1995: 177-182) and the other in an inscription (Fig. 1) that we discovered in 2016 around the works of Naqsh-e Rajab and in the north of Mehr Mountain (Atabakifar & Ebrahimi, 2021: 186-204). From the archaeological point of view, the traditional method of burial is more obvious. Relatively in the Sassanid era, Astōdān were called «single niche or crescent-shaped spaces» that were created in the vertical wall of rocks (Fig. 2). The formation of this type of burial method spread by extending the Zoroastrian instructions in the plateau of Iran and the homogeneity of religion and government and from the political side with the formation of the government of Frataraka in Pars and the family

of Āturpātakā in Āzerbaijan. The governments that were the first starters of the Zoroastrian religion in the plateau of Iran imitated the tombs of the great Achaemenid kings and spread Gōrs, Dakhmags, and Astōdān compatible with the instructions of the Zoroastrian religion in the mountain and rocks (Von Gall, 1996: 142-148). The purpose of the present research is to confirm the literary sources with Sassanid era burial structures and to introduce two niche-Astōdāns in the rocks of Naqsh-e Rostam Mountain which have discovered Pahlavi Ketabi inscriptions from the late Sassanid era. The text of inscriptions, one in six lines and the other in five lines is written in scratch style and includes the construction of Astōdān (Dakhmags) that two Zoroastrians made for their soul.

Methodology

The writing of classical Greek and Roman authors, Avesta texts of Vendidad, and Zoroastrian Pahlavi literature along with the writings of Iranian and Arab historians in the first Islamic centuries are among the important sources in the research of burial traditions in the Sassanid era. In addition, the Persian poems and the travelogues of the Western travelers who entered Iran widely during the Safavi era provide a great contribution to the method of burial in the historical and Islamic periods. In this research, documentary and field methods were used in data collection. It was attempted by benefiting from archaeology and linguistics studies (Pahlavi words dictionary), comparing it with the Sassanid sources (Pahlavi texts), and continuous field investigations (objective observation) to describe these two newly discovered burial inscriptions and their related Astōdān around the mountain of Naqsh-e Rostam.

Discussion

Burial methods

The transformation of burial rites and methods with the spread of the Zoroastrian religion in the plateau of Iran followed with different procedures, which archaeological sources provide us with a wide range of these transformations today. A significant number of Astōdān and other burial structures related to the Sassanid era were created around the city of Istakhr, Persepolis (Herzfeld, 1935: 39) and Naqsh-e Rostam (Gropp & Nadjmabadi, 1970:

205) and in the birthplace of «Farte Dār» and «Sassanid» kings that some of them have inscription related to late Sassanid era. This type of burial in eastern Iran, the Arabian Peninsula (Kennet, 2007: 86-122), Mesopotamia, Susa (Boucharlat, 1991: 72), Tell Malian (Balcer, 1978: 86-92), and Qomes (Bivar, 1970: 157), due to various religious beliefs and less cultural dominance of the Sassanid government, it was not popular. In Vendidad, in Ahūra Mazda reply to Zoroaster «about the first purity of the earth», three types of burial are mentioned. (1) Leaving the dead bodies on the ground in front of the sun. (2) The burial method. (3) Collecting and putting the bones of the deceased in «Dakhmag» which here refers to the various methods of burial including Astōdān (Atabakifar & Ebrahimi, 2021: 186-204). The results show that in the beginning, the Zoroastrian religion did not apply much strictness to burying the dead in the soil. However, the construction of «public Dakhmag» or «tower of silence» only spread in central Fars around the cities of Istakhr and Bishapur, where the cleaned bones of the deceased were transferred from these Dakhmags to the nearby Astōdān or other types of burials (Ebrahimi, 2021: 186). Several centuries later, at the end of the Sasanian period, Zoroastrians, especially in the eastern regions of Iran, were forced to build "public Dakhmags" according to religious teachings, the surrounding geography, and the difficulty of building separate Dakhmags and Astōdāns. In these Dakhmags, both "Hvare Daresa-kar" and "burial" ceremonies were performed (Jackson, 2008: 446). This process, which intensified during the Islamic era with the religious strictness of the Islamic sects toward Zoroastrians, although it did not create much difference in the structural and traditional nature of burial, the methods of burial were limited. Its diversity was reduced, so that public Dakhmags and kates (Nesā Khāne) in the desert areas and (Khereft Khaneh) in the mountainous areas of the southwest were increasingly popular in the Zoroastrian society. Putting corpses in public Astōdāns or towers of silence and special place called «Bhandār» or «Chahe Ostōkhān» which took place in the open air, made the commentators of Zand and the western travelers equate it with the Sassanid era «Astōdān» (which is a separate place for putting cleaned bones inside the rocks after the ceremony of Hvare Daresa-kar). This caused many interpretations of

the etymology of the word Astōdān which means «tank», «stove», «structure», «substructure», «tripod» and «bone store» from the texts of Vendidad. In Vendidad, it is pointed out that «Mazdā worshiper should build an Astōdān that the rainwater does not stop, somewhere far from the crossing of dogs, foxes, and wolves. They should build a temple of stone, mortar and soil» (Vendidad, 6, 50-51).

A combination of these clauses with «Astōdān - like structures» can be described in three groups. (1) All stone structure Astōdāns, such as around the city of Istakhr, Takhte Jamshid, Naqsh-e Rostam, Bishapur of Fars (Ghirshman, 1971, Taf5/2). Mountain Zane of Marvdasht and Sar Mashhad of Kazeroun (Trümpelman, 1994: 29-37). Rock ledges of Khārk Island (Farjamirad, 2015: 270). Rock ledges in Kouh-Rang Bakhtiyāri (Roustaei, 2016: 41-42). Niche Astōdāns of the region of Boyer Ahmad (Zehbari, 2014: 56) and Niche Astōdāns of Khūzestān plain (Kleiss, 1978: 89). (2) Made of plaster and mortar Astōdāns similar to the plaster enclosures of Bandiān Dare Gaz (Rahbar, 2010: 168). Plaster enclosure of Palangerd Eslamābād-e Gharb (Khosravi et al., 2018: 51-73). (3) Soil Astōdāns meaning all kinds of clay pots and baked clay molds. Clay pots discovered in Tūrkeštān in the late Sassanid era (Ghirshman, 1993: 39). Common Astōdāns of baked clay in the region of Soqd, Khārazm, Marv, and Khāš (Pugachenkova, 1994: 227). Some of these clay pots were placed on Gōr hāvani and stone shaft (Mil Gōr) like the clay pots above the east of Tal-e Takht Pasargād, Naqsh-e Rostam and a wide area of Marvdasht plain (Ebrahimi, 2014: 32-34). Clay pots above separate Astōdān with a stone base from Tāgh-e Bostān and Bishapār with images of gods (Ghirshman, 1993: 396-398). Clay pots above the Tang-e Karam Fasā (Stronach, 1966: 224). Above the single column above Naqsh-e Rostam, above Tang-e Jelō Semiroom and Bāgh-e Bodreh Marvdasht (Vandenberghe, 1969: 46). Above the so-called «Do Gōr Do Pā» in the village of Shush-e Soflā in Bāsh district (Farjamirad, 2015a: 357). Above the Mil Gōrs which writers have discovered around the lake of Dorūdzan dam in Marvdasht (Ebrahimi, 2014: 146).

In all of these cases, only the bones of the dead were buried after being transferred from the Dakhme Āftāb to the burial place. Among these, the most common reference to the construction

of Astōdān in Vendidad includes the first group, which is closely related to the creation of niche-like in the mountain's rock (Schmidt, 1953: 57). Our investigation in the Marvdasht plain showed that in the lower part of these, which are often related to the late Sassanid era, small grooves have been provided to exit rainwater, according to the story of Vendidad. In one case around Naqsh-e Rajab where an Astōdān was created in the form of a small hole, this was well observed, so that a small storage pit was built next to this structure for the outflow of rainwater (Atabakifar & Ebrahimi, 2021: 201). Our investigations also revealed several «small and separate stone coffins» from the late Sassanid era around the Marvdasht plain and Tang-e Khošk Sivand area, which are believed to be the same

Astōdān which are called «Zarfe Astōdān» or «Ostokhān Dān» (Fig. 3). These separate stone Astōdāns are mostly reported in Tāg-e Bostān and Bishapūr areas (Ghirshman, 1993: 396-398). However, today Astōdāns are often called that were created inside the mountain rocks and had a stone door on the outside. The recesses and grooves that have been created at the entrance of the Astōdān are proof of this claim (Edmonds, 1934: 189). We were lucky that we could discover the only example of these carved stone doors next to one of these «Niche Astōdān» located in the upper rocks of Naqsh-e Rostam (Fig. 4), which is a great help to solve the mystery and how blocking the exterior of these Niche Astōdān.

Figure 1: The Pahlavi inscription around Naqsh-e Rajab in Mehr Mountain, discovered by the authors in 2016, and the word Astodan is written in it (Authors).

Figure 3: A separate Zarfe Astōdān or Ostokhān Dān, Tang-e Koshk area, Sivand, Marvdasht (Authors).

Figure 2: A view of two Niche Astōdāns with the pattern of fire flares above it; Eastern valley of Persepolis (Authors).

Figure 4: Fragments of the carved door of a Niche Astōdān, discovered in the upper rocks of Naqsh-e Rostam (Authors).

Newly – discovered inscription

Today, different types of Sassanid burial methods have been revealed to us with the help of burial inscriptions and religious writings (Frey, 1972: 152-156). Archaeological surveys and excavations have also changed our attitude toward Sassanid burial methods. The formation of these burials has been created along with religious teachings, the geography of the environment, government laws, and the financial ability of individuals and has gradually covered a wide range of public culture. In our opinion, such as Dōkhtar Gabr Eqlid (Hintz, 2006: 313), šōqāb Būshehr (Mirfatāh, 1988: 52-53), Sirāf stone coffins (Whitehouse, 1968: 22), Hasir Abād cemetery in Ahvāz (Rajabi, 2013: 82-88), Tang-e Khōšk Sivand (Gropp, 1969: 243), Gōr hōfre sangi on the coast of the Persian Gulf (Towfiqyān & Bāstāni, 2016: 23), magnificent Astōdān, Dakhmags around Istakhr (Gropp, 1969: 258), and the graves that discussed before, all belong to the upper ranks of the Sassanid society and Gōr Khōmrehei. Stone mounds (Khereft Khāneh) and Havani (Jōqani), which are widely scattered in the plateau of Iran and their construction did not cost much, belonged to the ordinary people and the lower classes of the society. Not only the sayings of Nizām al-Mōlk about the Shahr-e Rey's Astōdān (Nizām al-Mōlk, 1955: 187) but also the inscription of Dōkhtar Gabr Eqlid proves that the amount of 12000[dirhams] was spent for the construction (Gropp, 1969: 241) which included a very high figure in its time. Undoubtedly, constructing an Astōdān also involved a huge cost that could only be offered by rich people and high rank. our investigations in Marvdasht plain showed static of the Astōdān created in the Sassanid era and the early Islamic era including a minimal share compared to the Gōr Havani (Jōqani) and Gōr stone mounds (depending on the ordinary people). This shows that rare people have built Astōdān and other noble graves (Ebrahimi, 2014: 36). However, a small share of Astōdān is concentrated in the city of Istakhr and the works of Naqsh-e Rostam, which is a sign of a kind of social welfare of the people of this city and its surrounding villages (Fig. 5). In addition, the city of Istakhr, which was considered one of the centers of science and writing in the Sassanid era and several centuries after Islam (Masoudi, 1977: 106) had

skilled scribes that today we have many Pahlavi inscription written by them. More clearly, the ritual city of Istakhr, which is considered the birthplace of Sassanid dynasty, was a suitable environment for the creation of Astōdān and other magnificent tombs. The first Astōdān with the inscription that we investigated is located 205 m northeast of the tomb of Darius the Great (Fig. 6).

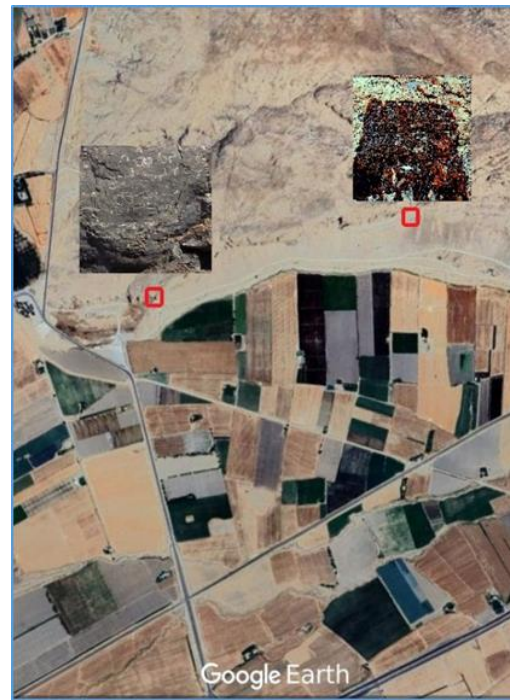

Figure 5: The position of the inscription Nrs1 on the left side of the image and the inscription Nrs2 on the right side of the northeastern slope of Naqsh-e Rostam rocks (Google Earth, 2024).

Of the four Astōdān carved in this place, it is tough to access this Astōdān with a dimension of 45×45 cm and with an internal depth of 40 cm is located at a height of 6 m from the ground and in the hearth of rock. The area around the Astōdān is polished to the size of 10 cm, which has a «dome-like view» in the upper part (Fig. 6). Of course, this dome-like view has been warmly observed in most of Astōdān of Marvdasht' plain, which is a sign of allegory of the sky and also the ascension from the earthy world to the world of eternity (just as in the construction of Islamic domes, the transformation of square shape into circle have had the same deep meaning). In the lower part of this Astōdān, a Pahlavi Ketābi inscription was written at a distance of 1.30 m from the ground and by order of one of the Zoroastrians at the end of Sassanid era (Fig. 7). The scribe

who wrote this inscription in 6 lines choose a smooth natural space with the dimension of 20×30 cm due to the irregularity of the rock and then started writing the letters of the inscription. This newly-discovered inscription which we have named Nrs1, is not very deep and seems to have been struck with a sharp object, as far as its traces are still visible.

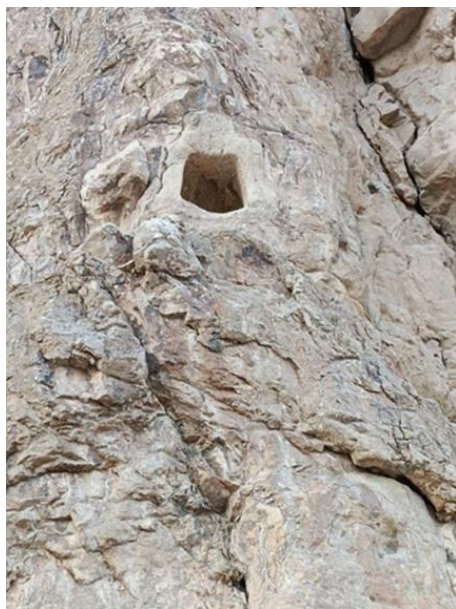

Figure 6: Astōdān associated with the inscription Nrs1 at a distance of 205 m from the tomb of Darius the Great (Authors).

Figure 7: Inscription Nrs1 at a distance of 205 m from the tomb of Darius the Great (Authors).

Conclusion

Death in Zoroastrian religion has always been associated with different customs and burial methods. Belief in the purity and sanctity of some elements, including soil, caused the earthen burials with the bodies of the dead (which was Nasū and had a demonic position) to transform fundamentally and only the bones of the deceased should be transferred to the stone or mortar. This attitude was not in conflict with Zoroastrianism's «bodily resurrection». for this reason, with the spread of Zoroastrian religion from the pre-Achaemenid period onward, different types of burial methods were formed in the plateau of Iran, especially in the southern and western regions, which today are known as Astōdān, Mil Gōr, Gōr hofre sangi, Gōr Havani (Jōqani), and Gōr stone mounds. from the point of view of archaeology the followers of the Zoroastrian religion, who had high financial ability and privileged social status, started to build magnificent tombs such as Astōdān, Mil Gōr, Gōr Hofre Sangi and ordinary people were content with Gōr Havani, and Gōr Sang. Some of these magnificent graves have inscriptions in the Pahlavi Ketābi script, which were often written in the late Sassanid era and the early Islamic period and contain the building of Astōdān or Dakhmag and prayer for the soul of the deceased. According to today's discoveries, most of these inscriptions were written primarily in the Marvdasht plain around the city of Istakhr and Naqsh-e Rostam and then in Kāzerūn area. Archaeological evidence shows that the other religions' followers followed the usual burying method and there was no religious strictness.

References

- Atabakifar, A., & Ebrahimi, N. (2021). Identification of the oldest silenced tombs in Central Fars along with a newly discovered inscription on the Pahlavi tombstone around Naqsh-e Rajab. By the effort of S. Farzin, M. Zohorians, *National Conference of Archaeology of Iran*. Birjand: Birjand University, 185-204 (in Persian).
- Bahrami, E. (1990). *Dictionary of Avesta words*, first book. Tehran: Balkh (in Persian).
- Balcer, J. M. (1978). Excavations at Tal-i Malyan: Part 2, (Parthian and Sasanian Coins and Burials) 1976. *Iran*, 16, 86-92.

- Bartholomae, C. (2004). *Altiranisches Wörterbuch zusammen mit zum Altiranischen wörterbuch*. Tehran: Asatir.
- Bivar, A. D. H. (1970). Appendix: The Sasanian Coin from Qūmis. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2156-158.
- Boucharlat, R. (1991). Pratiques funéraires à l'époque Sassanide dans le sud de l'Ira. In: *Histoire et cultes de l'Asie centrale préislamique*. P. Bernard and F. Grenet (eds.), Paris, 71-78.
- Durkin-Meisterernst, D. (2004). *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*. N. Sims-Williams (eds.), Part 1, Brepols.
- Ebrahimi, N. (2013). *Burial methods in the Kor River basin from the early historical period to the beginning of the Islamic era*. Master's thesis, Department of History, Faculty of Humanities, Yazd University (unpublished) (in Persian).
- Edmonds, G. (1934). *A tomb in Kurdistan*. Iraq.
- Farjamirad, M. (2015a). Do Gur-e Dopa: The Sasanian Twin Pillar Ossuaries at Shoush Village. *Kohgiluyeh va Boyer Ahmad (Iran). Iranica Antiqua*, 50, 357-365.
- Frye, R. N. (1970). Funerary Inscriptions in Pahlavi from Fars. In M. Boyce and I. Gershevitch, (eds.), *W. B. Henning Memorial Volume*. London, 152-56.
- Gharib, B. (1995). *Sogdian culture (Sogdian, Persian, English)*. Tehran: Farhangian (in Persian).
- Ghirshman, R. (1971). *Bîchâpour*. Vol. I. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Ghirshman, R. (1993). *Iran: From The Earliest Times to The Islamic Conquest*, translated to Persian by Mohammad Moein. Tehran: Elmi Farhangi Publishing Co. (in Persian).
- Gropp, G. (1969). Vier Ostodan- Inschriften bei Estachr. In W. Hinz (ed.), *Altiranische Funde und Forschungen*. Berlin. 229-263.
- Gropp, G., & Nadjmabadi, S. (1970). Bericht über eine Reise in west und sud Iran. *Archaeologische Mitteilungen Iran*, 3, 173-230.
- Henning, W. (1943). La Ceramique en iran pendant la periode parthe. *Iranica A; Supplement* 2.
- Herzfeld, E. (1935). *Archaeological History of Iran*. London.
- Hintz, W. (2015). *New findings from ancient Iran*. Translated by Isa Behnam. Tehran: University of Tehran (in Persian).
- Jackson, W. (2008). *Jackson's travelogue (Iran in the past and present)*. Translated by Manouchehr Amiri, Fereydoun Badrei. Tehran: Kharazmi (in Persian).
- Kennet, D. (2007). The decline of eastern Arabia in the Sasanian Period. *Arabian Archaeology and Epigraphy* 18, 86-122.
- Khosravi, S. Alibigi, S., & Rashno, A. (2018). The ossuary of the Palang Gerd fire temple: New evidence of Zoroastrian funerary practices during the Sassanid period. *Studia Iranica*, 51-37.
- Kleiss, W. (1978). Felsgräber südöstlich Behbahan. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 11, 87-89.
- Masoudi, Ali bin Mohammad (1977). *Al-Tanbih and Al-Ashraf*. Translated by Abolghasem Pouyandeh. Tehran: Scientific and Cultural (in Persian).
- Modi, J. (1877). *Anthropological papers I*. Bombay.
- Mirfatah, A. A. (1988). Shaghab Cemetery: in the open air in the style of an ossuary. *Athar*, 25, 61-41 (in Persian).
- Nizam al-Molk Tusi, Abu Ali (1955). *Sir al-Muluk*, by Hubert Dark. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Pugachenkova, G. A. (1994). The form and style of Sogdian ossuaries. *Bulletin of the Asia Institute*, 8, 227-243.
- Rahbar, M. (1990). Bandian Dargaz Fire Temple. *Modares Archaeological Research*, 2, 3(4, 5), 167-177 (in Persian).
- Rajabi, N. (2013). Newly-discovered archeology from Ahvaz: Hasirabad and some questions. *Bastan-Pazhuhi*, 16(92), 82-88 (in Persian).
- Roustaei, K. (2016). A Morphological Typology of the Ancient Sites in Kouhrang Area. *Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 5(9), 27-46 (in Persian).
- Schmidt, E. (1953). *Persepolis I*. Chicago.

Shahbazi, A. Sh. (1973). *The Irano Lycian Monuments*. Tehran: Institute of Achaemenid Research Publication.

Shahbazi, A. S. (1987). Astōdān. *Encyclopedia Iranica*, 2(8), 851-853.

Stronach, D. (1966). The Kūh-i-Shahrak Fire Altar. *Journal of Near Eastern Studies*, 25(4), 217-227.

Tafazoli, A. (1995). Two Funerary Inscription in Cursive Pahlavi of Fars. *Orientalia Suecana*, XLIII-XLIV, 177-182.

Tofighian, H., & Bastani, M. (2016). A research on the ritual of Sassanid burials on the shores of the Persian Gulf. *Archaeological Studies*, 8(2), 17-34 (in Persian).

Trümpelman, L. (1994). *Funerary Rites and Burial Customs*, translated by Moloud Shadkam. *Journal of Archaeology and History*, 8(15), 29-37 (in Persian).

Vandenberghe, L. (1969). *Archaeology of Ancient Iran*, translated by Isa Behnam, University of Tehran publications.

Vashaghani Farahani, E. (2021). Spanwar/Sbanbar. *Persian Language and Literature*, 29(91), 306-285 (in Persian).

Vendīdād (1899). Naurozji, Manekji Nasarvanji Kanga and Dārāb Peshotan Sanjānā, Bombay.

Von Gall, H. (1966). *Zu den medischenfelsgrabeh in Nordwestiran und Iraq Kurdistan*. AA.142-148.

Whitehouse, D. (1968). Excavations at Sīrāf: First interim report. *Iran*, 6(1), 1-22.

Zehbari, Z., Ali-Nejad, F., & Alamdari, K. (2014). Introduction of newly found rock artifacts with burial use from Boyar Ahmad. *Effect of Art*, 11, 64-53 (in Persian).

پیام باستان‌شناس

شاپا چاپی: ۲۰۰۸-۴۲۸۵

شاپا الکترونیکی: ۲۹۸۰-۹۸۸۶

دوره ۱۶، شماره ۳۰، بهار و تابستان ۱۴۰۳

استودان (تاقچه‌های سنگ تراش): دو سنگ‌نوشته نویافته پهلوی در محوطه نقش رستم

مرودشت Nrs1 و Nrs2

ابوالحسن اتابکی^۱، نجمه ابراهیمی^۲

۱ دانشجوی دکتری تاریخ، گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران. نویسنده مسئول: babak.atabakifar@gmail.com
۲ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ، گروه تاریخ، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

اطلاعات مقاله:	چکیده
تاریخ‌ها: دریافت: ۱۴۰۲/۷/۲۰ پذیرش: ۱۴۰۲/۹/۲۹	شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهد که پیش از آموزه‌های دین زرتشتی، ایرانیان کهن رسم داشتند مردگان خود را درون خاک دفن نمایند. اما با فراگیری آیین زرتشتی، شیوه‌های تدفین در برخی نواحی فلات ایران دچار دگرگونی بنیادین گردید، به طوری که در وندیداد و مینوی‌خرد، مُرده‌سوزی و خاک‌سپاری گناه نابخشودنی شمرده شد و به همین دلیل، پیروان دین‌بهی می‌بایست برای نیآودن عناصر مقدس همچون آب، خاک و گیاه، کالبد درگذشتگان (نسو که پلید و تهی از روان بود) را از این عناصر مقدس دور نمایند. از سوی دیگر به باور دیانت زرتشتی، چون دنیای درون خاک، دنیایی خاموش، تاریک و راکد بود و همه این افعال ریشه در باورهای اهریمنی داشت، بهدینان سعی وافر داشتند که هر چه سریعتر روان درگذشته را از کالبد آن آزاد نمایند و به سوی عالم بالا و روشنایی رهنمون سازند. بر این اساس، گذاشتن اجساد در درون دخمه‌های آفتاب(صعود گذروار روان بوسیله پرتوهای خورشید)، تهی کردن استخوان از گوشت بوسیله پرنندگان لاشه‌خوار و مراسم خورشیدنگ‌رشن (پاک نمودن استخوان‌ها بوسیله تابش خورشید)، پیش‌درآمدی برای گذاشتن استخوان‌های پاک‌شده مُردگان در شیوه‌های تدفینی نوینی بود که با «معاد جسمانی» دیانت زرتشتی مطابقت ایده‌آلی داشت. یکی از این شیوه‌های نوین، «استودان» بود که اغلب به فضاهایی تاقچه‌ای شکل گفته می‌شود که در دل صخره‌ها ایجاد گردیده و در کنار برخی از آنها سنگ‌نوشته‌هایی به خط پهلوی به نگارش در آمده است. هدف پژوهش حاضر نیز که به شیوه توصیفی - تحلیلی ارائه گردیده، نگرشی بر ساختار استودان‌ها و معرفی دو سنگ‌نوشته نویافته تدفینی، یکی در شش سطر و دیگری در پنج سطر به خط پهلوی کتابی‌ست که در اواخر دوره ساسانی در دیواره صخره‌های نقش‌رستم برای استودان‌های بهدینان زرتشتی به نگارش درآمده‌اند.
واژگان کلیدی: ساسانیان مرودشت نقش رستم استودان سنگ‌نوشته پهلوی	

* استناد: اتابکی، ابوالحسن، ابراهیمی، نجمه (۱۴۰۳). استودان (تاقچه‌های سنگ‌تراش) دو سنگ‌نوشته نویافته در محوطه نقش رستم مرودشت Nrs1 و

Nrs2. پیام باستان‌شناس، ۱۶(۳۰)، ۷۷-۹۶. DOI: 10.30495/peb.2023.1998619.1035

مقدمه

استودان چیست و کاربرد آن در ادبیات زبان‌شناسی و باستان‌شناسی به چه معناست؟ آیا متون اوستایی و پهلوی به جای مانده در رابطه با تدفین، همخوانی نزدیکی با ساختارهای امروزی استودان از نگاه باستان‌شناسی پیش‌روی می‌گذارد؟ با این نگرش، روش مورد مطالعه می‌بایست هم از دیدگاه زبان‌شناسی و هم از بُعد باستان‌شناسی مورد بررسی قرار گیرد تا به کمک تلفیقی از داده‌ها به پاسخ آشکارتری در زمینه پرسش‌ها و اهداف پژوهش دست یافت. واژه استودان در اوستای نو «اوزدان» Uzdāna- (بهرامی، ۱۳۶۹: ۲۷۲)، Uždānēm (وندیداد، فرگرد هفتم، بند ۵۰) و معادل پهلوی آن Uzdahist به معنای «ظرف استودان» یا «استخوان‌دان» یاد شده است (Bartholomae, 2004: 413). در متون پهلوی Astōdān ترکیب یافته از دو واژه Ast- به معنای «استخوان» و پسوند dān به معنای «ظرف» یا «مکانی که استخوان‌های تهی شده از گوشت» (shahbazi, 1987: 114) و همچنین «استخوان متلاشی در آن» نهاده می‌شود، قلمداد می‌گردد (Modi, 1877: ff7). هنینگ بر این باور است که این واژه در اصل از واژه اوستایی آستومند Atōmand به معنای «مادی» یا «زمینی» برگرفته شده است (Henning, 1943: 47). در متون سغدی واژه əskasē معادل واژه استودان و ریشه‌شناسی آن به کار رفته است (قریب، ۱۳۷۴: ۶۱). در متن مانوی شاپورگان نیز واژه 'stwn' به معنای استودان بازگو شده است

(Durkin-Meisterernst, 2004: 56). با وجود این، از دید زبان‌شناسی تفاوت میان استودان و دیگر واژه‌های تدفینی دوره ساسانی همچون «دخمک»^۱، «آشور»^۲ و «اسپانور»^۳ (واشقانی فراهانی، ۱۴۰۰: ۲۸۵-۳۰۶) که هریک از این واژه‌ها نیز با ریشه‌شناسی متفاوت، معانی مختلفی را در بر می‌گیرند، چندان مشخص نیست. تاکنون تنها در دو سنگ‌نوشته تدفینی اواخر دوره ساسانی واژه استودان به کار گرفته شده است: یکی در کتیبه تدفینی میدانک کازرون (-Tafazoli, 1994-5: 177) و دیگری در سنگ‌نوشته‌ای (شکل ۱) که ما در سال ۱۳۹۵ پیرامون آثار نقش‌رجب و در شمال کوهستان مهر کشف نمودیم (اتابکی و ابراهیمی، ۱۴۰۰: ۱۸۶-۲۰۴). با این حال رایج‌ترین واژه که برای سازه‌های تدفینی همچو میل‌گورها، دخمک‌ها، استودان‌ها، گورهای حفره‌سنگی و هاونی از سوی کاتبان در دوره ساسانی به نگارش درآمده، همان واژه «دخمک» است و واژه‌های استودان، اسپانور و آشور تنها در موارد و جغرافیای محدودی بکار گرفته شده است. این در حالی است که واژه‌هایی همچون تبریگ^۴، گور^۵ و گنبد^۶ نیز از سوی بهدینان زرتشتی در اوایل دوران اسلامی برای سازه‌های تدفینی بکار گرفته شده است.

اما از دیدگاه باستان‌شناسی، شیوه سنتی تدفین از نوع استودان، آشکارتر است. در دوره ساسانی به طور نسبی، استودان‌ها به «فضاهایی منفرد تاقچه‌ای یا هلالی شکل» گفته می‌شد که در دیواره عمودی صخره‌ها و صخره‌کنده‌ها ایجاد گردیده‌اند (شکل ۲). شکل‌گیری

⁴ Tnbryk

⁵ Gōr

⁶ Gumbad

¹ Daxmag

² Ašwar

³ Aspānūr

نواحی جنوبی، بویژه در سرزمین پارس و نواحی غربی ایران فرا گرفت که به گمان این استودان‌های منفرد، وابسته به روحانیان و یا اشراف‌زادگانی بودند که از نظر توانایی مالی و اجتماعی در رده بالای به سر می‌بردند. هدف پژوهش حاضر نیز در راستای تأیید منابع ادبی با ساختارهای تدفینی دوره ساسانی و معرفی دو استودان تاقچه‌ای در صخره‌های کوهستان نقش‌رستم رقم خورده که دارای سنگ‌نوشته‌های نیافته‌ای به خط پهلوی کتابی مربوط به اواخر دوره ساسانی هستند. متن سنگ‌نوشته‌ها که یکی در شش سطر و دیگری در پنج سطر به شیوه خراشیدگی نگاشته شده، در برگیرنده ساخت استودان‌ها (دخمک)هایی هستند که دو تن از بهدینان زرتشتی برای روان خویش ساخته‌اند.

پیشینه پژوهش

نوشته‌های مولفان کلاسیک یونانی و رومی، متون اوستایی و نندیداد و ادبیات پهلوی زرتشتی به همراه نوشته‌های مورخان ایرانی و عرب در سده‌های نخستین اسلامی از جمله منابع مهم در پژوهش سنت‌های تدفین در دوره ساسانی به شمار می‌روند. افزون بر این، سروده‌های شاعران پارسی‌گوی و سفرنامه سیاحان غربی که از دوره صفوی به شکل گسترده‌ای وارد ایران شدند، کمک شایانی به شیوه‌های تدفین در دوره تاریخی و اسلامی می‌نماید. نخستین اشاره به واژه استودان stwdnh در آغاز قرن چهارم ق.م در یک کتیبه آرامی در سمت چپ آرامگاهی مربوط به یکی از ساتراپ‌های

این نوع شیوه تدفین با فراگیری آموزه‌های زرتشتی در فلات ایران و همگونی دین و دولت رواج یافت که از بُعد سیاسی با تشکیل حکومت فرترکه^۱ در پارس و خاندان آتروپات^۲ در آذربایجان به منصفه ظهور رسید. این حکومتها که نخستین بارقه‌های دیانت زرتشتی را در جغرافیای سیاسی فلات ایران رقم زدند به تقلید از آرامگاه‌های شاهان بزرگ هخامنشی به رواج گوردخمه‌ها و استودان‌هایی سازگار با آموزه‌های دین زرتشتی در دل کوهستان و صخره‌ها پرداختند. نمونه بارز این گوردخمه‌ها در فارس گوردخمه «دائو دختر»، «گوردخمه فالونک»، «آرامگاه ناتمام چاشتخور»، «گوردخمه‌های آخور رستم و تنگ زندان» و در مناطق غربی «گوردخمه‌های منسوب به مادی و در اصل فراهخامنشی» همچون «گوردخمه سکاوند»، «قیزقاپان»، «کورخ کیچ» و «دکان داود» حائز اهمیت است (Von Gall, 1966: 142-148). تطهیر عنصر مقدس خاک در مواجهه با نسو^۳ در دیانت زرتشتی باعث این نگرش گردید که پیکر درگذشتگان می‌بایست تا حد امکان از این عنصر مقدس دور بماند. در «وندیداد» به این امر اشاره گردیده که هرکسی به تناسب و توانایی مالی اش، مکان مناسبی را پس از مرگ برای استخوان‌ها فراهم آورد که از ایجاد استودان با سنگ، ساروج و خاک و حتی رهاکردن پیکر مُرده زیر تابش ستارگان و ماه و خورشید، در خور ستایش است (وندیداد، فرگرد^۶، بند^{۵۱}). با این نگرش، گستره فراوانی از تدفین‌های متداول با آیین زرتشتی از جمله استودان‌ها که خود نمونه دگرگون و کوچک شده گوردخمه‌ها بودند، برخی از

³ Nasu

¹ Frataraka

² Āturpātākā

است: طبری در تنازع میان پیروز با اخشنواز پادشاه هیاطله می‌گوید که جثه فیروز با همه کسانی که در خندق افتاده بودند را در آوردند و در تابوت‌ها [متن عربی فوضعت فی النواویس] نهادند (طبری، ۱۳۸۷: ۶۷). حمزه اصفهانی در وصف شهر اردشیرخوره چنین عنوان می‌کند که: «ایرانیان قبوری نداشتند و مُردگان خود را دخمه‌ها و سنگ‌های کنده‌کاری شده [الدهمات و النواویس] نهان می‌ساختند (اصفهانی، ۱۳۴۶: ۴۴). بلعمی در ترجمه تاریخ طبری می‌گوید پس از مرگ سیامک، کیومرث کالبد او را در استودانی در کوه بلخ نزدیک شهر مرو گذاشت (بلعمی، ۱۳۳۷: ۱۷). بیرونی در آثارالباقیه و در پیدایش نوروز بزرگ اذعان می‌کند: «جمشید به اشخاصی که حاضر بودن امر نمود و به آنان که غائب بودند، نوشت [که در این روز] ناووس‌های کهن خراب کنند و ناووس‌های تازه‌ای بسازند و این کار در ایرانیان باقی ماند.....» (بیرونی، ۱۳۶۸: ۳۳۰). ابودلف نیز هنگام سفر به شهر ری و ناحیه دماوند از قلعه طبرک و دخمه‌ها یا تابوت‌های سنگی یاد می‌کند که بوسیله پیروان دین‌بهی در آنجا برآورده شده است: «... در نزدیکی این شهر [ری] کوهی بنام طبرک واقع است. این کوه مُشرف بر شهر است و در آن ساختمان‌های قدیم ایرانی و تابوت‌های سنگی [نواویس] موجود است....» (ابودلف، ۱۳۵۴: ۷۸-۷۳). ابودلف در باره تابوت‌های سنگی شهر ارجان نیز همین واژه نواویس را بکار برده است. افزون بر این خواجه نظام‌الملک طوسی در سده پنجم اسلامی چنین گزارش داده: «... در شهر ری به روزگار فخرالدوله که صاحب بن‌عباد وزیرش بود، گبری

هخامنشی بنام آرتیمه^۱ پسر ارزیبی^۲ در شهر لیمورای^۳ لیکیه قید شده که امروزه بنای «نکروپل لیمورا» خوانده می‌شود: «آرتیمه پسر ارزیبی این استودان را ساخت.....». معادل یونانی واژه استودان که شصت سال بعد در سمت راست همین آرامگاه به نگارش در آمده واژه taphos است: «آرتیمس پسر آرزیفیوس از لیمورا و نیای آرتیمس از کوریدانا^۴ این استودان را برای خودش و جانشینش ساخت» (Shahbazi, 1973: 114-119). این واژه برای آرامگاه‌های اشکانی در نسا و آربلا نیز بکار گرفته شده است (Basirov, 1955: 254). از دید «فرای» واژه استودان یک سده بعد از آرامگاه آرتیمس در یک سنگ‌نوشته بیست‌وپنج سطری به خط آرامی (Dnb) در بخش زیرین کتیبه ایلامی داریوش بزرگ در نقش‌رستم نیز تکرار شده است (Shahbazi, 1987: 852). در متون پهلوی اشارات چندی به استودان و نحوه ساخت آنها شده است: در بند یازدهم «ماه‌فروردین روز خرداد» اشاره به این گردیده که «جم استودان‌ها کند و به مردمان فرمود کنند....» (آسانا، ۱۳۷۱: ۱۴۱). در «صدربندهش» آمده که سه روز پس از مرگ برای روان مُرده به سبب ترس از دوزخ و گزند اهریمن باید برای او «ترس استودان» خوانده شود: «اندر دین پیداست که ترس استودان بجی باید تا آن راون‌ها که اهرمن گجسته رنج و روان او خواهد نمودن، سروش یشته نباشد. ترس و بیم بدان روان رسد و چون سروش یشته باشد، هیچ ترسی نباشد» (صدر بندهش، فرگرد ۹۴، بند ۹). در نوشته‌ها مورخان اسلامی اغلب واژه «ناووس» که از زبان سریانی وارد زبان عربی شده معادل استودان‌ها بکار رفته

³ Limyra

⁴ Corydana

¹ rtym

² rzy

دخمه‌های آفتاب است که میان بهدینان زرتشتی در آن زمان رواج داشته است. اما اینکه گفته می‌شود دخمه‌های عمومی یا لشگری تنها در دوران اسلامی رایج گردید (هوف، ۱۳۸۰: ۵۰)، پایگاه علمی چندانی ندارد. زیرا ما در بررسی‌های خود در حوالی شهر استخر و کوهستان نقش‌رستم، گستره‌ای از این دخمه‌های عمومی، مربوط به دوره ساسانی را ذیل عنوان «کهن‌ترین دخمه‌های خاموشی در فارس مرکزی» مورد بررسی و مطالعه قرار دادیم (اتابکی و ابراهیمی، ۱۴۰۰: ۱۸۶-۲۰۴). در کتاب مجمل‌التواریخ و القصص نیز در باب نواریس ملوک عجم، بارها واژه «ناوس» و «استودان» برای شاهان ایران از کیومرث تا یزگرد سوم و همچنین برای خاندان رستم در سیستان بکار رفته است: «هوشنگ... به سرزمین پارس بمرد و آنجا ستودان ساختند»، «زاب به اصطخر بمرد و ستودان به کوه‌پایه ساختند» و «گرشاسپ را و نریمان را ستودان به سیستان ساختند» (مجمل-التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۳۵۹). در سرایش‌ها و چکامه‌های شعر فارسی نیز شاعران پارسی‌گویی، اشارات فراوانی به واژه استودان نموده‌اند که گزیده‌ای را در اینجا آورده‌ایم: رودکی سراینده نامدار عصر سامانی و پدر شعر فارسی در مورد استودان چنین گفته است:

آیین جهان چونین تا گردون گردان شد

گرشاسپ‌نامه به رسم گذاشتن استخوان در استودان [در داستان مرگ گرشاسب و رسیدن به قرطبه] چنین سخن رانده است:

بود توانگر که او را بزرجمید گفتندی. بر کوه طبرک استودانی کرد از جهت خویش که امروزه برجایست و آنرا دیده سپهسالاران می‌خوانند. بر بالای گنبد فخرالدوله نهاده است. بزرجمید فراوان رنج دید و زر هزینه کرد تا آن ستودان بدو پوشش بر سر آن کوه تمام کرد. محتسب ری، آن روز که آن ستودان تمام شد، به بهانه‌ی بر آنجا شد و بانگ نمازی بلند بکرد. ستودان باطل شد و پس از آن دیده سپهسالاران نام کردند» (نظام‌الملک، ۱۳۳۴: ۱۸۷). البته در اینجا، اشاره به استودان از دید نظام‌الملک معلوم نیست یک «دخمه عمومی» بوده یا یک استودان منفرد. اما چون می‌گوید «از جهت خویش» ممکن است استودانی در صخره بوده است. در تبصره‌العوام، هم در متن فارسی و هم در ترجمه عربی آن (که بعدها به نگارش در آمده) به جای واژه ناووس از واژه دخمه استفاده شده است: «... [مجوس] مُرده را نشویند و در گور نکنند، بعضی جایها فراخ کرده باشند عظیم و آنرا دخمه خوانند، چون یکی بمیرد، ریسمانی بگیرند و مُرده را محکم در آن جامه که در آن مُرده باشد، بی‌کفن او را به دخمه اندازند...» (رازی، ۱۳۶۴: ۲۱). منظور از نویسنده تبصره‌العوام که خود در قرن هفتم می‌زیسته، در اینجا همان دخمه‌های عمومی یا مُرده نشود زنده زنده به ستودان شد

(نفیسی، ۱۳۸۲: ۵۵۱)

اسدی‌طوسی عنوان می‌کند که پس از درگذشت سیامک شاه، «ستودانی» از «حصار و بارو» برای وی ساختند که در پرسش گرشاسب از ملاح باعث شگفتی او می‌شود (اسدی‌طوسی، ۱۳۵۴: ۱۷۸). او همچنین در

تی چندش از ویژگان دستیار
بر آن ره ستودانی از خاره سنگ
شده استخوانش از پی و گوشت پاک

به کوهی بر آمد همه سنگ و خار
رهی دید بر تیغ کهسار سنگ
بدو در تنِ مرده‌ای سهمناک

(همان، ۳۱۲-۳۱۱)

فردوسی در شاهنامه همراهی اسکندر و بزرگان با تابوت
«دارای داریان» و نهادن او در استودان، را چنین بازگو
نموده است:

همه دست بر دست بگذاشتند
بزرگان همه دیدگان پُر ز خون
همه پوست گفتی بروبر بگفت

چو تابوتش از جای برداشتند
سکندر پیاده به پیش اندرون
چنین تا ستودان برفت

(فردوسی، ۱۳۷۵: ۵۶۰)

نظامی نیز در داستان «جهانگردی اسکندر با دعوی
پیغمبری»، کاربرد استودان را چنین تشریح نموده است:

کزوبوی کافور می‌دمید

ستودانی از جزع تابنده دید

.....

.....

که رانی سوی ستودان ستور

نشسته بر او کای خداوند زور

مکن قصد برقع برانداختن

به آزر مکن سوی ما تاختن

سرش خاک سم ستوران کنند

تنش را نمک سود موران کنند

ستونی کند بر ستودان خویش

بلی هر کسی از بهر ایوان خویش

(نظامی گنجوی، ۱۳۱۶: ۱۸۳)

هر چند که او درباره کاربرد آنها دچار اشتباه فاحش شده
است: «در فاصله میان دو قطعه کوه، عده زیادی طاقچه
در سنگ کنده شده که تا امتداد جاده ادامه یافته و به
ستون‌ها نگاه می‌کنند، گویا ایرانی‌های قدیم، بت‌های

در میان سیاحان غربی، تاورنیه فرانسوی که در دوره
صفوی بارها به ایران سفر نموده از جمله نخستین
سیاحانی‌ست که به استودان‌های طاقچه‌ای به هنگام
مسافرت به سوی چهل منار (تخت جمشید)، اشاره نموده

باستان‌شناسان جوان ارائه گردید (اتابکی و دیگران، ۱۳۹۴). البته یک کتیبه تدفینی دیگر نیز بوسیله هرتسفلد در کوه گردلک نقش‌رستم قالب‌گیری شد که مربوط به دخمکی از اواخر دوره ساسانی است (نصراله‌زاده، ۱۳۹۳: ۲۱۱-۱۹۷). پژوهش حاضر نیز در برگیرنده شناسایی و معرفی دو سنگ‌نوشته نیافته تدفینی است که در شمال‌شرقی صخره‌های نقش‌رستم در اواخر دوره ساسانی به نگارش در آمده‌اند.

روش پژوهش

در این پژوهش، از شیوه کتابخانه‌ای و میدانی در گردآوری داده‌ها استفاده شده که کوشش گردیده با بهرمندی از مطالعات باستان‌شناسی و زبان‌شناسی (فرهنگ واژه‌های پهلوی) و مقایسه آن با اسناد نوشتاری دوره ساسانی (متون پهلوی) و همچنین بررسی‌های مداوم میدانی (مشاهده عینی) به تشریح این دو سنگ‌نوشته تدفینی نیافته و استودان‌های مربوط به آنها در پیرامون کوهستان نقش‌رستم پرداخته شود.

شیوه‌های تدفین

دگرگونی مناسک و شیوه‌های تدفین با گسترش دین زرتشتی در فلات ایران با رویه‌های متفاوتی دنبال گردید که منابع باستان‌شناسی گستره وسیعی از این دگرگونی‌ها را امروزه در اختیار ما قرار می‌دهد. شمار چشم‌گیری از استودان‌ها و دیگر ساختارهای تدفینی مربوط به دوره ساسانی در حوالی شهر استخر، تخت‌جمشید (Herzfeld, 1935: 39) و نقش‌رستم (Gropp & Nadjmabadi, 1970: 205) و در زادگاه شاهان «فرته‌دار» و «ساسانی» ایجاد گردیده‌اند که برخی از آنها دارای سنگ‌نوشته‌هایی مربوط به اواخر دوره ساسانی هستند. اما شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهد

خود را در آن تاقچه‌ها نصب می‌کردند» (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۶۵۴). نیبور دانمارکی نیز که به هنگام فرمانروایی کریم‌خان زند از راه خلیج فارس وارد ایران شده، همین اشتباه تاورنیه را درباره کاربرد استودان‌ها، تکرار می‌کند: «در نزدیکی اینجا [نقش‌رستم]، در سر راه دهکده چول [شول]، دو بنای دیگر وجود دارد که در صخره ساخته شده‌اند که قابل ذکر نیستند، شاید این بناها آرامگاه‌های بزرگان اسلام باشند» (نیبور، ۱۳۵۴: ۱۴۳). سیاح و دیپلمات معروف دیگری که در اوایل دوره قاجار، بارها از آثار تخت‌جمشید و نواحی اطراف آن دیدن نموده، موریه انگلیسی است. وی به هنگام گردش در اطراف نقش‌رستم توصیف دقیقی از استودان‌های تاقچه‌ای نموده است: «جلوتر در فرورفتگی کوه بیست سوراخ یا پنجره همسان با اندازه‌های گوناگون هست و بر فراز هر پنجره، کتیبه‌ی است. خط‌های اینجا به نظر ما با خط‌هایی که در آثار گونه‌گون دیدیم متفاوت است» (موریه، ۱۳۸۵: ۱۶۸). اما نخستین گزارش‌های مستند نسبت به کاربرد استودان‌ها، توسط باستان‌شناسان پیشرو همچون هرتسفلد، واندنبرگ و اشتاین صورت گرفت که به هنگام بازدید از ابنیه‌های دشت مرو دشت با این آثار روبرو گردیدند (ترومپلمن، ۱۳۷۳: ۲۹). در این بین، سنگ‌نوشته‌های «دره‌بره‌ای» در شمال‌غربی آثار نقش‌رستم، نخستین کتیبه‌های تدفینی در رابطه با استودان‌های تاقچه‌ای کوهستان نقش‌رستم بود که مورد شناسایی و خوانش قرار گرفت (Gropp & Nadjmabadi, 1970: 205). چندین سنگ‌نوشته‌های تدفینی و نیافته دیگر مربوط به استودان‌های تاقچه‌ای واقع در صخره‌های فراز معادن هخامنشی نقش‌رستم - حاجی‌آباد از سوی نگارندگان برای نخستین بار مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت که مقاله آن در سال ۱۳۹۴ در همایش

مجبور گردیدند به ساخت «دخمه‌های عمومی» پردازند که هم مراسم «خورشید نگرش»^۲ و هم «تدفین» در یک مکان واحد صورت می‌گرفت (جکسن، ۱۳۸۷: ۴۴۶). این روند که در دوران اسلامی با سخت‌گیری مذهبی فرق اسلامی نسبت به پیروان دین بهی شدت یافت، هرچند در ماهیت ساختاری و سنتی تدفین تفاوت چندانی بوجود نیاورد، اما شیوه‌های تدفین محدود گردید و از تنوع آن بسیار کاست، به طوری که دخمه‌های عمومی و کته‌ها (نساخانه‌ها) در مناطق کویری و گورهای توده‌سنگی (خرفت‌خانه‌ها) در نواحی کوهستانی جنوب‌غربی به شکل فزاینده‌ای در جامعه زرتشتی رواج پیدا نمود. گذاشتن اجساد در دخمه‌های عمومی یا برج‌های خاموشی و مکان ویژه «بندار»^۳ یا «چاه استخوان» که در فضای باز صورت می‌گرفت، باعث گردید مفسران زند و سیاحان غربی آنرا با «استودان»های دوره ساسانی (که مکانی مجزا برای گذاشتن استخوان‌های پاک‌شده در درون صخره‌ها پس از مراسم خورشیدنگرشن بود)، یکی پندارند. همین یکی پنداری موجب تفسیرهای چندی از ریشه‌شناسی واژه استودان به معنای «مخزن»، «اجاق»، «سازه»، «زیربنا»، «سه‌پایه» و «انبار استخوان» از متون وندیداد گردید. در وندیداد به این نکته اشاره شده که «مزدایرستان باید استودانی بسازند که آب باران نایستد، در جایی دور از گذار سگ و روباه و گرگ. آنان باید اگر بتوانند استودانی از سنگ و ساروج و خاک برپا کنند» (وندیداد، فرگرد ۶، بند ۵۱-۵۰). تلفیقی از این بندهای وندیداد با «ساختارهای استودان‌مانند» را در سه گروه می‌توان به تصویر کشید: نخست استودان‌هایی با

این روند تدفین در شرق ایران و نواحی دیگر همچو شبه جزیره عربستان (Kennet, 2007: 86-122)، بخشی از نواحی بین‌النهرین و حتی در شوش (Boucharlat, 1991: 72)، تل‌ملیان (Balcer, 1978: 86-92) و شهر قومس (Bivar, 1970: 157) به دلیل باورهای مذهبی گوناگون و اینکه کمتر زیر سیطره نفوذ فرهنگی دولت ساسانی و موبدان زرتشتی بوده، نه تنها عمومیت نیافته، بلکه تدفین‌ها به روش معمول خاک‌سپاری برقرار بوده است. در وندیداد در پاسخ اهورامزدا به زرتشت «درباره پاکی نخستین زمین» به سه نوع تدفین اشاره گردیده: نخست رها کردن پیکر مُردگان در برابر آفتاب و بروی زمین، دوم: شیوه خاکسپای و در آخر جمع‌آوری و نهادن استخوان‌های درگذشتگان در «دخمه» که در اینجا منظور از دخمه، همان شیوه‌های متنوع تدفین از جمله استودان است (وندیداد، فرگرد ۷، بند ۵۱-۴۷). نتیجه‌ای که از این بندهای وندیداد حاصل می‌گردد، نشان می‌دهد در ابتدا دیانت زرتشتی سخت‌گیری چندانی برای دفن مُردگان در خاک اعمال نمی‌کرده است. با این حال ساخت «دخمه‌های عمومی» یا «برج‌های خاموشی»^۱ فقط در فارس مرکزی و پیرامون شهر استخر و بیشاپور رو به گسترش نهاد که استخوان‌های پاک‌شده درگذشتگان را از این دخمه‌ها به استودان‌ها یا انواع تدفین‌های مجاور انتقال می‌دادند (اتابکی و ابراهیمی، ۱۴۰۰: ۲۰۴-۱۸۶). چندین سده بعد با ناگزیری تدفین به امری آیینی در اواخر دوره ساسانی، به‌دینان زرتشتی بویژه در نواحی شرق ایران طبق آموزه‌های دینی، جغرافیای پیرامون و همچنین دشواری ساختن دخمک و استودان‌های منفرد

³ Bhandar

¹ tower of silence

² Hvare Daresa-kar

ناحیه باشت (Farjamirad, 2015a: 357) و همچنین فراز میل‌گورهایی که نگارندگان پیرامون دریاچه سد درودزنِ مرودشت کشف نموده‌اند (ابراهیمی، ۱۳۹۳: ۱۴۶). در همه این موارد، تنها استخوان‌های مُردگان پس از انتقال از دخمه آفتاب به جایگاه تدفین صورت می‌گرفته است. در این میان رایج‌ترین اشاره به ساخت استودان در وندیداد، همان گروه نخست را در بر می‌گیرد که همخوانی نزدیکی با ایجاد فضاهای تاقچه‌مانند در دل صخره‌ها کوهستانی دارد (Schmidet, 1953: 57). بررسی‌های ما در دشت مرودشت نشان داد که در بخش زیرین این استودان‌های تاقچه‌ای که اغلب مربوط به اواخر دوره ساسانی هستند، شیارهای کوچکی برای خروج آب باران، مطابق با دستور وندیداد در نظر گرفته شده است. در یک مورد در پیرامون نقش رجب نیز استودانی به شیوه دخمک یا حفره‌ای کوچک ایجاد گردیده است. این امر به خوبی رعایت شده، به طوری یک گودال ذخیره کوچک در کنار این سازه برای خروج آب باران، تعبیه شده است (اتابکی و ابراهیمی، ۲۰۱۰: ۱۴۰). بررسی‌های ما همچنین پیرامون دشت مرودشت و ناحیه تنگ‌خشک سیوند از چند «تابوت سنگی کوچک و مجزا» مربوط به اواخر دوره ساسانی پرده برداشت که به گمان همان استودان‌هایی هستند که به تعبیری «ظرف استودان» یا «استخوان‌دان» نامیده می‌شوند (شکل‌های ۱-۳). این استودانهای سنگی مجزا، پیش‌تر در ناحیه تاق‌بستان و بیشاپور گزارش شده است (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۳۹۶-۳۹۸). اما امروزه استودان‌ها اغلب به تاقچه‌های سنگی گفته می‌شود که در درون صخره‌های کوهستانی ایجاد گردیده‌اند و در نمای بیرونی دارای درب سنگی بوده‌اند. تورفتگی و شیارهایی که در بخش ورودی استودان‌ها ایجاد شده‌اند، گواهی بر

ساختارهای تمام سنگی: همچون تاقچه‌های سنگی در اطراف شهر استخر، تخت جمشید، نقش‌رستم، ناحیه بیشاپور فارس (Girshman, 1971, Taf5/2)، کوزه‌نه مرودشت و سرمشهد کازرون (ترومپلمن، ۱۳۷۳: ۳۷-۲۹). تاقچه‌های صخره‌ای جزیره خارک (Farjamirad, 2015: 270)، تاقچه‌های صخره‌ای مناطق کوه‌رنگ بختیاری (روستایی، ۱۳۹۴: ۴۲-۴۱)، استودان‌های تاقچه‌ای منطقه بویراحمد (زهبری و همکاران، ۱۳۹۳: ۵۶) و استودان‌های تاقچه‌ای دشت خوزستان (Kleiss, 1978: 89). دوم استودان‌های از جنس گچ و ساروج: همانند محفظه‌های گچی بندیان درگر (رهبر، ۱۳۸۹: ۱۶۸)، محفظه‌های گچی پلنگ‌گرد اسلام‌آباد غرب (Khosravi et al., 2018: 51-73) و نوع سوم استودان‌هایی از جنس خاک به معنای انواع کوزه‌های سفالی و قالب‌های پخته‌گلی: کوزه‌های سفالین مکشوفه در ترکستان در اواخر دوره ساسانی (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۳۹)، استودان‌های رایج از گل‌پخته در نواحی سغد، خوارزم، مرو و خاش (Pugachenkova, 1994: 227)، برخی از این کوزه‌های گلین بر روی گورهای هاونی و میل‌های سنگی (میل‌گورها) قرار می‌گرفته‌اند: همانند کوزه‌های گلین فراز گورهای هاونی شرق تل‌تخت پاسارگاد، نقش‌رستم و گستره وسیعی از دشت مرودشت (ابراهیمی، ۱۳۹۳: ۳۲-۳۴)، کوزه‌های گلین فراز استودان‌های مجزا با پایه سنگی، مکشوفه از تاق‌بستان و بیشاپور با تصاویر از ایزدان (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۳۹۸-۳۹۶)، خمره‌های گلی فراز میل‌گور تنگ‌کرم فسا (Stronach, 1966: 224)، فراز تک ستون بالای نقش‌رستم، فراز میل‌گور تنگ جلو سمیرم و باغ بُدره مرودشت (واندنبرگ، ۱۳۴۵: ۴۶)، فراز میل‌گورهای موسوم به «دو گور دوپا» در روستای شوش سفلی در

نماییم (شکل ۴) که این موضوع کمک شایانی جهت حل معما و چگونگی مسدود شدن نمای بیرونی استودان‌های تاقچه‌ای نمود.

شکل ۳: ظرف استودان یا استخوان‌دان مجزا - ناحیه تنگ خشک سیوند مرودشت - آرشیو نگارندگان.

این ادعاست (Edmonds, 1934: 189). در این باره بخت با ما یار بود که توانستیم تنها نمونه از این درب‌های سنگی تراش خورده را در کنار یکی از این «استودان‌های تاقچه‌ای» واقع در صخره‌های فوقانی نقش‌رستم کشف

شکل ۱: سنگ‌نوشته پهلوی پیرامون نقش‌رجب در کوه مهر که در سال ۱۳۹۵ خورشیدی از سوی نگارندگان کشف گردید و واژه استودان در آن قید شده - آرشیو نگارندگان.

شکل ۴: تکه‌هایی از درب تراش خورده استودان تاقچه‌ای - محل کشف: فراز صخره‌های فوقانی نقش‌رستم - آرشیو نگارندگان.

شکل ۲: نمایی از دو استودان تاقچه‌ای با نقش شراره‌های آتش بر فراز آن، دره شرقی تخت جمشید - آرشیو نگارندگان.

سنگ‌نوشته نویافته *Nrs1*

امروزه انواع متفاوتی از شیوه تدفین‌های دوره ساسانی به کمک کتیبه‌های تدفینی و نوشته دینی بر ما آشکار گردیده است (Frye, 1972: 152-156). بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی نیز نگرش ما را نسبت به شیوه‌های تدفینی ساسانی بسیار دگرگون کرده است. شکل‌گیری این نوع تدفین‌ها در راستای آموزه‌های مذهبی، جغرافیای محیط، قوانین حکومتی و توانایی مالی افراد بوجود آمده و بتدریج گستره‌ای از فرهنگ عمومی را در بر گرفته است. به باور ما گورهای حفرة سنگی همچون دختر گبر اقلید (هینتس، ۱۳۸۵: ۳۱۳)، شغاب بوشهر (میرفتاح، ۱۳۶۷: ۵۳-۵۲)، تابوت‌های سنگی سیراف (Whitehouse, 1968: 22)، گورستان حصیرآباد اهواز (رجبی، ۱۳۹۲: ۸۸-۸۲)، تنگ‌خشک سیوند (Gropp, 1969: 243)، گورهای حفرة سنگی سواحل خلیج فارس (توفیقیان و باستانی، ۱۳۹۵: ۲۳)، استودان‌ها و دخمک‌هایی باشکوه پیرامون شهر استخر (Gropp, 1969: 258) و همچنین میل‌گورهایی که پیش‌تر از آنها سخن به میان رفت، همگی به طور نسبی به رده‌های بالای جامعه ساسانی تعلق داشته و گورهای خمراهی، توده‌سنگی (خرفت‌خانه) و هاونی (جوقن‌ای) که به شکل فراوان در فلات ایران پراکنده‌اند و ساخت آنها هزینه چندانی در بر نداشته، وابسته به مردم عادی و طبقات پایین جامعه بوده‌اند. نه تنها گفته‌های نظام‌الملک درباره ستودان شهر ری (نظام‌الملک، ۱۳۳۴: ۱۸۷)، بلکه سنگ‌نوشته دختر گبر اقلید گواه این موضوع است که مبلغ ۱۲۰۰۰ [درهم] مُزد برای ساخت یک گور حفرة سنگی هزینه شده است (Gropp, 1969: 241) که در زمان خود رقم بسیار بالایی را در بر می‌گرفته است. بی‌شک برآوردن یک استودان نیز هزینه هنگفتی را در بر

داشته که تنها از سوی افراد ثروتمند و رده‌های بالای جامعه، قابل تأمین بوده است. بررسی‌های ما در دشت مرودشت نشان داد که آمار استودان‌های ایجاد شده در دوره ساسانی و اوایل دوران اسلامی نسبت به گورهای هاونی و توده‌سنگی (وابسته به مردم عادی) سهم بسیار ناچیزی را در بر می‌گیرد و همین امر بیان‌گر اینست که افراد نادری به ساخت استودان و دیگر گورهای فاخر پرداخته‌اند (ابراهیمی، ۱۳۹۳: ۳۶). اما همین سهم ناچیز از استودان‌ها نیز بیشتر در محدوده شهر استخر و آثار نقش رستم تمرکز یافته‌اند که نشان از نوعی رفاه اجتماعی مردمان این شهر و دهستان‌های اطراف آن بوده است (شکل ۵). افزون بر این، شهر استخر که یکی از مراکز علم و کتابت در دوره ساسانی و چندین سده بعد از اسلام به شمار می‌رفته (مسعودی، ۱۳۵۶: ۱۰۶) دارای کاتبانی ماهر و زبردست بوده که امروزه سنگ‌نوشته‌های متعددی به خط پهلوی از ایشان در اختیار داریم. به زبان گویاتر شهر آیینی استخر که زادگاه شاهنشاهی ساسانی به شمار می‌رفته، محیط مناسبی برای ایجاد استودان‌های تاقچه‌ای و دیگر آرامگاه‌های فاخر بوده است. نخستین استودان کتیبه‌داری که به بررسی آن پرداختیم، استودان تاقچه‌ای واقع در فاصله ۲۰۵ متری شمال‌شرقی آرامگاه داریوش بزرگ است. از چهار استودان تاقچه‌ای که در این مکان حجاری شده‌اند، دسترسی به این استودان بسیار دشوار می‌نماید. این استودان با ابعاد ۴۵×۴۵ و با عمق داخلی ۴۰ سانتی‌متر در ارتفاع شش متری از سطح زمین و در دل صخره واقع گردیده است. پیرامون این استودان به اندازه ده سانتی‌متر پاک‌تراشی شده که در بخش فوقانی «نمای گنبدمانند» دارد (شکل ۶). البته این نمای گنبدمانند در اغلب استودان‌های دشت مرودشت با حرارت تمام رعایت شده که نشانی از تمثیل آسمان و

همچنین عروج از دنیای زمینی به دنیای ازلیت و ابدیت است (چنانچه در ساخت گنبد‌های اسلامی نیز تبدیل اشکال مربع به دایره دارای همین معنای عمیق بوده است). در بخش زیرین این استودان سنگ‌نوشته‌ای به خط پهلوی کتابی در فاصله ۱/۳۰ متری از سطح زمین و به فرمان یکی از بهدینان زرتشتی در اواخر دوره ساسانی به نگارش در آمده است (شکل ۷). کاتبی که این کتیبه را در شش سطر به کتابت در آورده به دلیل ناهنجارهای صخره، یک فضای طبیعی هموار به ابعاد ۳۰×۲۰

سانتی‌متر را انتخاب نموده و سپس به نگارش حروف سنگ‌نوشته پرداخته است. این سنگ‌نوشته نیافته که ما آنرا سنگ‌نوشته Nrs1 نامیده‌ام از عمق چندانی برخوردار نیست و به نظر می‌رسد، باشی نوکتیزی کوبیده شده، تا جایی که آثار آن هنوز مشهود است. حرف‌نویسی، آوانویسی و ترجمه‌ای که ما نخستین بار از سنگ‌نوشته Nrs1 در دامنه صخره‌های نقش‌رستم ارائه نمودیم طی جداول (۱ تا ۶) بدین شرح است:

جدول ۱: سطر نخست سنگ‌نوشته Nrs1

خط پهلوی	hy	nkGjXYE
حرف نویسی	ZNH	dhmk'
آوانویسی	ēn	daxmag

جدول ۲: سطر دوم سنگ‌نوشته Nrs1

خط پهلوی	fbnLp lG	vBnJ
حرف نویسی	mlplhwb' l	lwb'n
آوانویسی	marfarnbaʕ	ruwān

جدول ۳: سطر سوم سنگ‌نوشته Nrs1

خط پهلوی	b	Mspn
حرف نویسی	Y	NPŠE
آوانویسی	ī	xweš

جدول ۴: سطر چهارم سنگ‌نوشته Nrs1

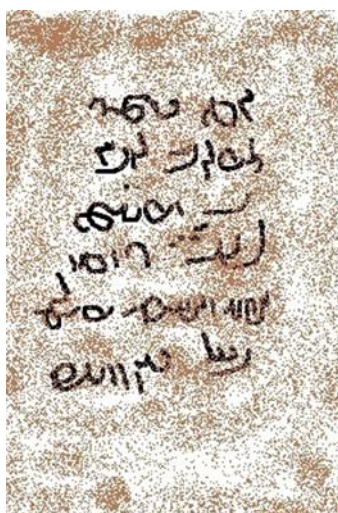
خط پهلوی	AL	ntnk
حرف نویسی	D'L	krt'
آوانویسی	rāy	kard

جدول ۵: سطر پنجم سنگ‌نوشته Nrs1

خط پهلوی	NsPX	nTfsjXn	GLajXp
حرف نویسی	APš	whšt'	p'hlwm
آوانویسی	u-š	wahiš	pahlum

جدول ۶: سطر ششم سنگ‌نوشته Nrs1

خط پهلوی	LAB	ntAnnNaYU
حرف نویسی	b'l	YHWWN't
آوانویسی	bār	bawād

ترجمه:

۱. این دخمک

۲. مرفرنیغ روان

۳. خویش

۴. برای ساخت

۵. او را بهشت جاودان

۶. بهر [ش] باد

«این دخمک [را] مرفرنیغ برای روان خویش ساخت. او را بهشت جاودان بهر ش باد»

سنگ‌نوشته نویافته Nrs2

کوهستان به دامنه صخره‌های نقش‌رستم قدم گذاشت. در این مکان و در ارتفاع دو متری از صخره، استودان حجاری شده که نمای بیرون آن همانند یک تاقچه کوچک است. ابعاد این استودان ۵۵×۶۰ سانتی‌متر و عمق داخلی آن ۳۵ سانتی‌متر می‌باشد (شکل ۸). ناهمواری و چین‌های متداوم صخره باعث گردیده که از پاک‌تراشی پیرامون آن صرف‌نظر کنند اما درون آن با ظرافت و به شیوه ماهرانه‌ای بوسیله قلم‌های سنگ‌تراز

دومین سنگ‌نوشته‌ای نویافته دیگر، وابسته به یک استودان تاقچه‌ای در شمال‌شرقی محوطه نقش‌رستم و در فاصله ۱۲۵۰ متری آرامگاه داریوش بزرگ واقع شده است. برای دسترسی به این سنگ‌نوشته و استودان ابتدا باید از محل «نقش موسوم به ایلامی» که در دامنه صخره‌های نقش‌رستم - حاجی‌آباد واقع شده، گذر نمود و پس از طی مسیری به سمت بالا و در شیب تند

حجاری شده است. اثر شانه‌های سنگ‌تراشی به حدی تازه می‌نماید که به نظر می‌رسد حجاران همین دیروز به ساخت آن مبادرت ورزیده‌اند. در سمت چپ این استودان، سنگ‌نوشته‌ای به خط پهلوی کتابی به شکل خوابیده در پنج سطر نگاشته شده که به دلیل ناهمواری و ضمختی صخره اثر چندانی از آن باقی نمانده است (شکل ۹). پیش از نگارش این سنگ‌نوشته، کاتب سعی نموده که مکان دیگری را برای ایجاد کتیبه فراهم کند. به همین دلیل واژه‌های nkGjXYE hy را ابتدا در فاصله دورتری از استودان به نگارش در آورده است (شکل ۱۰). اما به دلیل ناهمواری صخره از ادامه کار دست کشیده و به جای آن مبادرت به نگاشتن سنگ‌نوشته جدیدی در

کنار استودان مورد نظر نموده است. این سنگ‌نوشته نویافته که ما آن را Nrs2 نامیده‌ایم بازه زمانی اواخر دوره ساسانی را در بر می‌گیرد و به گمان بوسیله یک سنگ‌لاشه یا شیء نوکتیزی به کتابت در آمده است. ناهمواری صخره، عمق سطحی کتیبه و تخریب گلسنگ‌ها در گذر زمان از جمله عواملی هستند که آسیب شدیدی به سنگ‌نوشته وارد نموده‌اند تا جایی که حروف آن به سختی قابل تشخیص است. حرف‌نویسی، آوانویسی و ترجمه سنگ‌نوشته Nrs2 که نخستین بار از سوی ما مورد خوانش قرار گرفته، طی جداول (۷ تا ۱۱) بدین شرح است:

جدول ۷: سطر نخست سنگ‌نوشته Nrs2

خط پهلوی	hy	nkGjXYE
حرف نویسی	ZNH	dhmk'
آوانویسی	ēn	daxmag

جدول ۸: سطر دوم سنگ‌نوشته Nrs2

خط پهلوی	NatRm	nkyYU
حرف نویسی		mlt'ndynk'
آوانویسی		Mardāndīnag

جدول ۹: سطر سوم سنگ‌نوشته Nrs2

خط پهلوی	b	tjXnbajEn
حرف نویسی	Y	Wyh-bwht
آوانویسی	ī	Vēh-buxt

جدول ۱۰: سطر چهارم سنگ‌نوشته Nrs2

خط پهلوی	hnb	
حرف نویسی	BRH	
آوانویسی	pus	

جدول ۱۱: سطر پنجم سنگ نوشته Nrs2

خط پهلوی	Mspn	////
حرف نویسی	NPŠE	//////
آوانویسی	xweš	//////

ترجمه:

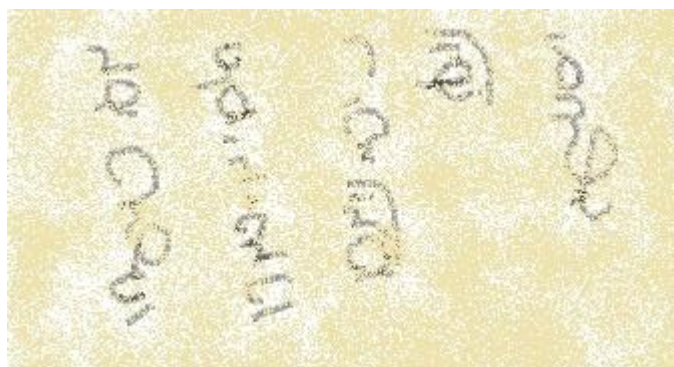
۱. این دخمک

۲. مردان دینک

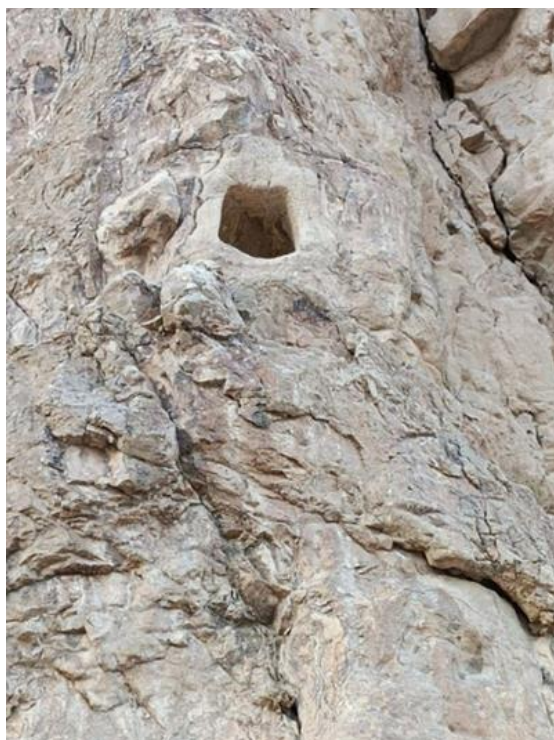
۳. وای بوخت

۴. پسر

۵. خویش... [ساخت]

ترجمه: «این دخمک را مردان دینک پسر وای بوخت [برای] خویش [ساخت]»

شکل ۶: استودان وابسته به سنگ نوشته Nrs1 در فاصله ۲۰۵ متری آرامگاه داریوش بزرگ - آرشپو نگارندگان.

شکل ۵: جایگاه سنگ نوشته Nrs1 در سمت چپ تصویر و سنگ نوشته Nrs2 در سمت راست دامنه شمال شرقی صخره‌های نقش رستم - عکس از گوگل ارث.

شکل ۹: سنگ‌نوشته Nrs2 در فاصله ۱۲۵۰ متری شمال شرقی آرامگاه داریوش بزرگ که واژگان آن به سختی قابل تشخیص است - آرشيو نگارندگان.

شکل ۷: سنگ‌نوشته Nrs1 در فاصله ۲۰۵ متری از آرامگاه داریوش بزرگ - آرشيو نگارندگان.

شکل ۱۰: سنگ‌نوشته ناتمام در کنار استودان تاقچه‌ای در فاصله ۱۲۵۰ متری آرامگاه داریوش بزرگ - آرشيو نگارندگان.

شکل ۸: استودان تاقچه‌ای در فاصله ۱۲۵۰ متری شمال شرقی آرامگاه داریوش بزرگ که جایگاه سنگ‌نوشته Nrs2 با کادر قرمز رنگ در کنار آن مشخص شده است - آرشيو نگارندگان.

نتیجه‌گیری

مرگ در دیانت زرتشتی همواره با آداب و رسوم و شیوه‌های تدفینی متفاوتی همراه بوده است. باور به پاکی و تقدس برخی از عناصر از جمله خاک باعث گردید که تدفین‌های خاکی همراه با کالبد مُردگان (که نسو بود و جایگاه اهریمنی داشت) دچار تحول اساسی گردند و تنها استخوان‌های درگذشتگان به درون سنگ یا ساروج انتقال داده شوند. این نگرش با «معاد جسمانی» دیانت زرتشتی نیز در تضاد نبود، به همین دلیل با گسترش آیین زرتشتی از دوره فراهخامنشی به بعد انواع متفاوتی از شیوه‌های تدفین در فلات ایران و بویژه در نواحی جنوبی و غربی شکل گرفت که امروزه از دید باستان‌شناسی به استودان، دخمک، میل‌گور، گور حفره‌سنگی، گور هاوونی و گور توده‌سنگی شهرت یافته‌اند. پیروان دین‌بهی که از توانایی بالای مالی و موقعیت ممتاز اجتماعی برخوردار بودند به ساخت آرامگاه‌های فاخر همچو استودان، دخمک، میل‌گور و گورهای حفره‌سنگی پرداختند و افراد عادی نیز به گورهای هاوونی و توده‌سنگی قناعت نمودند. برخی از این گورهای فاخر دارای سنگ‌نوشته‌هایی به خط پهلوی کتابی هستند که اغلب در اواخر دوره ساسانی و اوایل دوران اسلامی به نگارش در آمده‌اند و حاوی ساخت دخمک یا استودان و دعایی برای روان درگذشته است. با توجه به کشفیات امروزی بیشتر این سنگ‌نوشته‌ها در درجه نخست در دشت مرو دشت حوالی شهر استخر و نقش‌رستم و سپس در ناحیه کازرون نگاشته شده‌اند. شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهد که پیروان دیگر ادیان، روش معمول خاک‌سپاری مُردگان را دنبال می‌نمودند و سخت‌گیری مذهبی در میان نبوده است.

منابع

ابراهیمی، نجمه (۱۳۹۳). *روش‌های تدفین در حوضه رود گُر از آغاز دوره تاریخی تا ورود اسلام*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یزد (منتشر نشده).

ابودلف (۱۳۵۴). *سفرنامه ابودلف در ایران*. با تعلیقات و تحقیقات ولادیمیر مینورسکی، ترجمه ابوالفضل طباطبایی. تهران: زاور

اتابکی، ابوالحسن، ابراهیمی، نجمه و عزیزی، اکبر (۱۳۹۴). *مناسک و تدفین‌های دوره ساسانی به همراه معرفی چند کتیبه گور تازه کشف شده به خط پهلوی کتابی در مرو دشت*. به کوشش عزیزی خرقانی، حسین، خانی‌پور، مرتضی، ناصری، رضا. کتاب همایش *بین‌المللی باستان‌شناسان جوان*. تهران: بنیاد ایران‌شناسی.

اتابکی، ابوالحسن، ابراهیمی، نجمه (۱۴۰۰). *شناسایی کهن‌ترین دخمه‌های خاموشی در فارس مرکزی به همراه یک کتیبه نویافته سنگ‌مزار پهلوی پیرامون نقش‌رجب*. به اهتمام فرزین، سامان، ظهوریان، مریم. کتاب همایش *ملی باستان‌شناسی ایران*. بیرجند: دانشگاه بیرجند، ۲۰۴-۱۸۵.

اسدی طوسی، علی‌بن احمد (۱۳۵۴). *گرشاسپ‌نامه*. باهتمام حبیب یغمایی. تهران: طهوری.

اصفهان‌ی، حمزه بن حسن (۱۳۴۶). *تاریخ پیامبران و شاهان*. ترجمه جعفر شعار. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

اکبرزاده، داریوش (۱۳۸۳). *دخمه*. مجله *مطالعات ایرانی*، ۳ (۵)، ۱-۶.

بلعمی، ابوعلی محمد (۱۳۳۷). *تاریخ بلعمی*. به کوشش محمدجواد مشکور. تهران: خیام.

بهرامی، احسان (۱۳۶۹). *فرهنگ واژه‌های اوستا*. دفتر نخست. تهران: بلخ.

طبری، محمدبن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ طبری*. جلد ۲، ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.

قریب، بدالزمان (۱۳۷۴). *فرهنگ سغدی (سغدی، فارسی، انگلیسی)*. تهران: فرهنگان.

فردوسی (۱۳۷۵). *شاهنامه*. دفتر پنجم، به کوشش جلال خالقی مطلق. کالیفرنیا و نیویورک: مزدا.

گیرشمن، رومن (۱۳۷۲). *ایران از آغاز تا اسلام*. ترجمه محمد معین. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مسعودی، علی بن محمد (۱۳۵۶). *التنبیه والاشراف*. ترجمه ابوالقاسم پوینده. تهران: علمی و فرهنگی.

مکنزی، دیوید نیل (۱۳۷۳). *فرهنگ کوچک زبان پهلوی*. ترجمه مهشید میرفخرایی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و فرهنگی.

موریه، جیمز (۱۳۸۵). *سفرنامه*. جلد اول، ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.

میرفتاح، علی اصغر (۱۳۶۷). *گورستان شغاب: عرضه داشت در هوای آزاد به شیوه استخوان دان*. مجله اثر، ۲۵، ۴۱-۶۱.

نصراله‌زاده، سیروس (۱۳۹۳). *پهلویات کتیبه‌ای: کتیبه سنگ‌مزار حاجی‌آباد استخر و بازخوانی کتیبه تنگ جلو سمیرم*. *زبان‌شناخت، پژوهشگاه علوم انسانی و فرهنگی*، (۲)۵، ۱۹۷-۲۱۱.

نظام‌الملک طوسی، ابوعلی (۱۳۴۷). *سیرالملوک*. به اهتمام هیوبرت دارک. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۱۶). *شرفنامه*. با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی. تهران: ارمغان.

نیبور، کارستن (۱۳۹۰). *سفرنامه نیبور*. ترجمه پرویز رجبی. تهران: توکا.

ترومپلمن، لئو (۱۳۷۳). *آیین قبور و تدفین*. ترجمه مولود شادکام. *باستان‌شناسی و تاریخ*، ۱(۱)، ۲۹-۳۷.

تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۶۳). *سفرنامه تاورنیه*. ترجمه ابوتراب نوری، تصحیح حمید شیرانی. تهران: سنایی.

تفضلی، احمد (۱۳۵۴). *مینوی خرد*. ترجمه احمد تفضلی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

توفیقیان، حسین، باستانی، محرم (۱۳۹۵). *پژوهشی در آیین تدفین‌های ساسانی در سواحل خلیج فارس*. *مطالعات باستان‌شناسی*، ۱(۲)، ۱۷-۳۴.

جکسن، ویلیام (۱۳۸۷). *سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال)*. ترجمه منوچهر امیری، فریدون بدره‌ای. تهران: خوارزمی.

رازی، مرتضی بن داعی (۱۳۶۴). *تبصرة العوام فی معرفة مقالات الانام*. به تصحیح عباس اقبال. تهران: اساطیر.

رجبی، نوروز (۱۳۹۲). *نویافته‌های باستان‌شناسی از اهواز: حصیرآباد و طرح چند پرسش*. *باستان‌پژوهی*، ۱۶(۹۲)، ۸۸-۸۲.

رودکی سمرقندی (۱۳۸۲). *دیوان رودکی سمرقندی*. مصحح نفیسی، سعید، براگینسکی، یوسف. تهران: نگاه.

روستایی، کوروش (۱۳۹۴). *گونه‌شناسی محوطه‌های باستانی منطقه کوهرنگ بختیاری*. *پژوهش‌های باستان‌شناسی*، (۹)۵، ۲۷-۴۶.

رهبر، مهدی (۱۳۸۹-۱۳۹۰). *آتشکده بندیان درگز*. *پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس*، ۲(۳ و ۴)، ۱۶۷-۱۷۷.

زهره، علی‌نژاد، فاطمه و علمداری، کوروش (۱۳۹۳). *معرفی آثار صخره‌ای نویافته با کاربرد تدفینی از بویراحمد*. *جلوه هنر*، ۱۱، ۵۳-۶۴.

صد در نشر و صد در بندهش (۱۹۰۹م). *به تصحیح ارواد بمانچی*. ناصر وانجی دهبار. بمبئی: اوقاف پارسی.

- Durkin–Meisterernst, D. (2004). *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*. N. Sims–Williams (eds.), Part 1, Brepols.
- Edmonds, G. (1934). *A tomb in Kurdistan*. Iraq.
- Farjamirad, M. (2015). *Mortury Practice in Ancient the Achaemenid if the Sasanian period*. BAR Internation, Series 2447.
- Farjamirad, M. (2015a). Do Gur-e Dopa: The Sasanian Twin Pillar Ossuaries at Shoush Village. Kohgiloyeh and Boyer Ahmad (Iran). *Iranica Antiqua*, 50, 357–365.
- Frye, R. N. (1970). *Funerary inscriptions in Pahlavi from Fars*. Lund Humphries.
- Gignoux, P. (1972). *Glossaire des inscriptions pehlevies et parthes*. Corpus Inscr. Iran, London.
- Ghirshman, R. (1971). *Bîchâpour*. Vol. I, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Gropp, G. (1969). Die inchriften Von Eqlid. In W. Hinz, 241.
- Gropp, G. (1969). Vier Ostodan–Inschriften bei Estachr. In: *Altiranische Funde und Forschungen*. W. Hinz (ed.), Berlin. 229–263.
- Gropp, G. and Nadjmabadi, S. (1970). Bericht über eine Reise in Westund Sudiran. *اشقانی فراهانی، ابراهیم (۱۴۰۰)*. اسپانور/ اسپانیر. دو فصلنامه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی، ۲۹ (۹۱)، ۲۸۵–۳۰۶.
- هوف، دیتیش (۱۳۸۰). قبور زرتشتی - ساسانی در فارس. ترجمه حسن اکبری، باستان پژوهی، ۸، ۵۲–۵۰. هینتس، والتر (۱۳۸۵). یافته‌های تازه از ایران باستان. ترجمه عیسی بهنام. تهران: دانشگاه تهران.
- Bartholomae, C. (2004). *Altiranisches Wörterbuch zusammen mit zum Altiranischen wörterbuch*. Tehran: Asatir.
- Balcer, J. M. (1978). Excavations at Tal-i Malyan: Part 2, (Parthian and Sasanian Coins and Burials) 1976. *Iran*, 16, 86–92.
- Basirov, O. (1955). *The Evolution of the Zoroastrian Funerary Cult in Western Iran*. An Unpublished Thesis, Department of Art and Archaeology School of Oriental and African Studies University of London.
- Bivar, A. D. H. (1970). Appendix: The Sasanian Coin from Qūmis. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2156–158.
- Boucharlat, R. (1991). Pratiques funéraires a l'époque Sassanide dans le sud de l'Ira. In: *Histoire et cultes de l'Asie centrale pré islamique*. P. Bernard and F. Grenet (eds.), Paris, 71–78.
- Crone, P. (2012). *The Nativist prophets of Early Islamic Iran*. Cambridge University Press.

- Schmidt, E. (1953). *Persepolis I*, Chicago.
- Shahbazi, A. S. (1973). *The Irano Lycian Monuments*. Tehran: Institute of Archaeological Research Publication.
- Shahbazi, A. S. (1987). Astōdān. *Encyclopedia Iranica*. Vol. II, fasc. 8, 851-853.
- Stronach, D. (1966). The Kūh-i-Shahrak Fire Altar. *Journal of Near Eastern Studies*, 25(4), 217-227.
- Tafazoli, A. (1994-5). Two Funerary Inscriptions in Cursive Pahlavi of Fars. *Orientalia Suecana XLIII-XLIV*. 177-182.
- Von Gall, H. (1966). Zu den medischen Felsgräbern in Nordwestiran und Iraq Kurdistan. AA.142-148.
- von Gall, H. (1966). *Zu den "medischen" Felsgräbern in Nordwestiran und Iraqi Kurdistan*. Walter de Gruyter.
- Archaeologische Mitteilungen Iran*, 3, 173-230.
- Henning, W. (1943). La Ceramique en Iran pendant la periode parthe. *Iranica A*, Supplement 2.
- Henning, W. (1957). *In the introduction to The Inscription of Naqš-Rustam*. Corpus Inscriptionum, Pl3, VOL2.
- Herzfeld, E. (1935). *Archaeological History of Iran*. London.
- Kennet, D. (2007). The decline of eastern Arabia in the Sasanian Period. *Arabian Archaeology and Epigraphy* 18, 86-122.
- Khosravi, S., Alibigi, S., & Rashno, A. (2018). The ossuary of the Palang Gerd fire temple: New evidence of Zoroastrian funerary practices during Sasanid period. *Sudia Iranica*. 51-37.
- Kleiss, W. (1978). Felsgräber südlich Behbahan. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 11, 87-89.
- Modi, J. (1877). *Anthropological papers I*. Bombay.
- Nyberg, H. S. (1960). The New Corpus Inscriptionum Iranicarum. *BSOAS*, 23, 40-46.
- Pugachenkova, G. A. (1994). The form and style of Sogdian ossuaries. *Bulletin of the Asia Institute*, 8, 227-243.